

Людмила Усанова

УСАНОВА Людмила Анатоліївна — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія та антропологія.

БЕЗЛЮДНІСТЬ ГУМАНІЗМУ В СОЦІОКУЛЬТУРНИХ КОНСТРУКТАХ СУСПІЛЬСТВА

Сучасність переповнена термінами «гуманізація суспільного життя», «гуманізація освіти», «гуманізація людини», поняття гуманізму є одним із базових для визначення горизонтів громадянського суспільства. Але чи завжди розуміємо про що йдеться і наскільки осмисленим є уявлення про здавалось усім відомі ідеї. Адже формуванню сучасних суспільних відносин заважають не тільки застарілі соціальні інституції, а й попередній набір смислових значень, за допомогою яких люди визначають своє ставлення до світу, попередні соціокультурні установки, що забезпечували можливість пристосування людини до навколишнього середовища. Становлення нового соціокультурного середовища ставить перед особою і суспільством проблему осмислення звичних фундаментальних ідей, до яких належить ідея гуманізму, що власне доводить актуальність даного дослідження.

Його метою є критичне осмислення ідеї гуманізму поза існуючими стандартами і стереотипами. Для реалізації даної мети передбачається виконання ряд завдань, а саме: виявити причини переосмислення гуманізму в контексті сучасної соціально-культурної ситуації; розглянути підстави критики гуманізму засобами філософії постмодерну; а також з'ясувати її аксіологічне значення в процесі розбудови громадянського суспільства.

Ідея гуманізму, виникнувши ще в античні часи, перетворилася на одну з основних течій світової філософії. Історія філософського гуманізму, яка знає свої злети і занепади, показує, що актуалізація гуманістичних ідей спостерігається у переломні періоди суспільного поступу. Таким став кн. XX ст. — поч. XXI ст., коли значно загострилися кризові процеси, що супроводжують життя сучасної цивілізації. Це знайшло своє яскраве виявлення у так званій антропологічній кризі: зневірі у людині, яка своєю діяльністю, з одного боку, створила надзвичайно багатий за науковими, технологічними, культурними можливостями світ («постіндустріальне», «інформаційне» суспільство, цивілізація «третьої хвилі»), а з іншого, — породила глобальні суперечності, загострення яких ставить під сумнів саме подальше існування людства, переміщує людину «по той бік еволюції і культури». Цей всезростаючий потік глобальних негативних процесів науково-технічного прогресу стимулює критико-рефлексивне ставлення до європейського гуманізму, який обґрунтовував традиційне уявлення про людину як про істоту, що своєю раціональною діяльністю здатна утворити гідне суспільство, самовдосконалюватися, стати соціально і морально відповідальною особистістю. Радикальні зміни у розумінні самої людини спричинили і кризу гуманістичних поглядів.

Дегуманізація суспільного життя, поява нових, цього разу не локально-вибіркових, а глобальних, загроз, що піддають сумніву саме існування людської цивілізації, спричинило істотні зміни суспільної свідомості, що, зокрема, проявилось у роздумах щодо можливостей раціонально визначити долю подальшого поступу людства. На думку багатьох принципових опонентів гуманізму як філософської теорії і практики виховання, головну відповідальність за «кризу людини» несе самовпевненість розуму в тому, що засобами науки, техніки і технології можливо «олюднити» суспільство. Ця тема є предметом роздумів багатьох філософів: Ф.Ніцше, М.Гайдеггера, Ж.-П.Сартра та представників інших сучасних філософських напрямків. Зокрема, філософи постмодерністської хвилі вважають, що гуманістичний проект зазнав поразки всюди, оскільки спричинив розрив між людиною і буттям, відчуженням від людини створеного нею науково-технічного середовища, знецінення людського життя. Здійснюючи «деконструкцію» філософського знання, вони «деконструюють» і поняття людини, а тим самим і гуманістичну

теорію як таку.

Класичний, новоевропейський гуманізм виходив з положення про людську істоту як моральну особистість, цілісний індивід, який здійснює багатофункціональну діяльність. Новітня ж його інтерпретація базується на принципово інших засадах. На зміну «традиційному» індивіду йде «випадковий індивід», монофункціональна рольова особистість, що породжує сумніви стосовно дійовості гуманістичних доктрин, зумовлює радикальний перегляд «класичного» гуманізму з його ідеями антропоцентризму, віри у всеперемагаючу силу знання [1, с.10].

В даному контексті тенденція «оновлення» гуманістичних поглядів та уявлень набуває своєї актуальності. Слід підкреслити, що це поняття належить до плюралістичних, воно неоднозначне. В сучасному філософському дискурсі поняття «гуманізм» вживається у різних значеннях. Серед них — гуманізм як творче самотворення людиною власної сутності (автентичний гуманізм); як стратегія і тактика самозбереження у «ворожому світі»; як антропологізація проблематики людини, акцентування особистісного існування; як антропний принцип у науці і соціальній практиці; як з'ясування самого факту екзистенціювання (буття) людини.

Таким чином, визначення гуманізму є не простою справою. Слід також враховувати і те, що з моменту свого зародження і по наш час гуманізм як філософське вчення і культурне явище не раз змінював своє обличчя, постаючи у різних формах. Втім, незважаючи на істотні відмінності і навіть протилежності, всі різновиди гуманізму збігаються в головному — визнання людини найвищою цінністю. Поняття гуманізму «означає те філософське витлумачення людини, за яким суще в цілому інтерпретується, оцінюється від людини і відповідно людиною» [6, с.51]. Саме таке розуміння гуманізму об'єднує найрізноманітніші концепції і версії гуманізму в єдиний теоретичний феномен «філософська гуманістика».

«Перевідкриття гуманізму — головна риса сучасного стилю мислення», — наголошує один з провідних американських постмодерністів С.Тулмін. На його думку, це «перевідкриття» полягає насамперед у руйнуванні жорстких, вузькорационалістських визначень сенсу людського життя, ролі людини в цьому світі. Слід наголосити, що цей процес у філософії є досить складним. З одного боку, постмодернізм «принципово» заперечує гуманізм, як і будь-який інший «їзм», що належить до абстрактних метафізичних узагальнень. Визначаючи суб'єкта як «контекстної людини» — «Я є те, чим я є, завдяки тексту, у якому перебуваю» [4, с.45] — за своєю сутністю знімає питання про вдосконалення людської особистості, адже зникає «точка відліку», відштовхуючись від якої можливо спостерігати і «замірювати» духовний розвиток людини. І разом з тим критики «метафізичного гуманізму» підкреслюють, що вони не виступають проти самої можливості визначити людину у гуманістичному сенсі. Але проблема гуманізму у постмодерністській філософії набуває своєрідного лінгвістичного забарвлення. Зокрема, міркування Р.Рорті стосовно «смислу людського буття», «внутрішньої природи людини», «етики доброти», «моральності як набору практик», справедливості і солідарності у книзі «Випадковість, іронія і солідарність».

Постмодерністське мислення постійно займається двома взаємовиключаючими речами: воно здійснює одночасну процедуру розбору, «деконструкції» традиційних культурних форм і їх же реконструкцію, тобто процедуру, пов'язану з запереченням першосмислів і одночасно «зборку» нових смислів, необхідних для подальшої динаміки культури і самої людини. Деконструкція за Деррідою, є розблокування процесу розуміння, виявленням внутрішньої суперечливості тексту, зіткненням «залишків смислів» минулих і сучасних смислових стереотипів. Залишаючи «сліди» один на одному, різні тексти знищують причинно-наслідкову спрямованість, породжуючи рухливість смислів.

Якщо мати на увазі сферу культури в цілому, відмова від класичного розуміння істини, що містить в собі «єдину точку зору», означає відмову від євроцентризму і етноцентризму, що свідчить про ствердження ідей багатоманітності, самобутності і рівноцінності граней людської творчості. Вимога антидогматизму, відмова від жорсткого доктринального монолітизму, руйнування системи символічних протиставлень та бінарних опозицій доводить ідею культури

як багатомірної структури, де здійснюється перехід від позицій класичного антропоцентричного гуманізму до гуманізму універсального, виміри якого охоплюють людство, природу, всесвіт. Прагнучи звільнитись від обмежень «епохи онтології» (Ж.Дерріда) філософії «присутності» нова філософія деконструє такі складові компоненти світогляду, як «Бог», «Я», «мета», «смысл», «реальний світ» з метою формування постсучасного світовідчуття, здатного до нової єдності наукових, релігійних, філософських інтуїцій.

Невипадково умовою існування «нової» філософії є уявлення про думку, знання, культуру як ідеологізовані тотальності текстів і лінгвістичних конструкцій. Мислення, не навчене мислити самостійно, користується словом, текстами, обмежуючи спектр їх значень уже заданими традицією смислами. Це означає, що культура в цілому, як і людська діяльність в її формах, не досягають суті речей, а експлуатують мову. Тому криза культури трактується як криза інтелектуалізму в цілому.

Мова розглядається не просто засобом пізнання та інструментом комунікації, але — засобом маніпулювання пануючої ідеології, що веде до деградації самої мови і спотворення людських стосунків «панування і підлеглості». Тому постмодернізм розпочинає «генеральну інвентаризацію духовного майна». Б.Леві, М.Фуко, Р.Барт, Ж.Дерріда, Ж.Дельоз, Ж.-Ф.Ліотар та інші розглядають критику мови як критику основоположень культури і цивілізації. Класична рефлексія про буття, сенс і мету людини, історії підмінюються «інтертекстуальним дискурсом», який можна розшифрувати як «розрізнення і повторення текстів».

Здійснюючи «деконструкцію» філософського знання взагалі здійснюється і «деконструкція» самого поняття людини. За Ліотаром, людина існує лише як «контекстуалізована» особа. Її природа є результатом дії конкретних культурних, лінгвістичних, релігійних, соціальних, політичних практик, а поведінка — ланцюг вчинків, що спричиняються випадковими чинниками. Ідея не детермінованої, «децентрованої» особистості утворює, за словами Л.Альтюсера, основу «теоретичного гуманізму».

З'являються теми ідеології та «дисциплінарної влади» у М.Фуко, «контролю» або нових форм влади у Ж.Дельоза, які розкривають приховані механізми конструювання особистісної ідентичності. Так М.Фуко, зводячи діяльність людини до «дискурсивної практики» постулює існування для кожної історичної епохи специфічної епістеми, яка здійснюється як строго визначений «мовний код» — набір приписів і заборон. Ця мовна норма несвідомо визначає поведінку і, відповідно, мислення як окремих індивідів, так і великих спільнот. Розглядаючи широкий клас дискурсів, Фуко робить висновок, що суспільство з часів буржуазних революцій прагне до тоталітаризму влади. Така влада функціонує як постійно діючий механізм, що прагне до максимальної ефективності всезагального контролю. Влада примушує свої об'єкти демонструвати себе, зобов'язуючи їх «бути оглянутими». «Огляд-екзамен» перетворюється в процедуру об'єктивації (перетворення індивіда в об'єкт влади) і підпорядкованості (підлеглості). Саме таке перетворення відношення «хто на кого дивиться» у функціонування дисципліни, на думку М.Фуко, є основою суспільства до найдрібніших виявлень. Принципи дисципліни втілюють уявлення владних інстанцій про свої функції і про об'єкти їх здійснення, дисциплінарні форми здійснюються через різноманітні соціокультурні практики індивідуалізації.

Іншими словами, форми дисциплінарної влади зациклені на формуванні ідентичності. Вони функціонують там, де індивідів постійно спонукають усвідомлювати свою етнічну, національну, класову приналежність, визнавати свою сексуальність, яка визначає їх такими, якими вони є. Саме через процес інтерналізації «дозволених суспільством бажань», які складають основу легітимних форм буття, дисциплінарні форми впливають на поведінку індивідуумів, реалізуються в них [5, с.15].

Інше трактування влади дає Ж.Дельоз. Нові форми влади, які він називає «контроль» функціонують завдяки процесам «дивідуалізації», тобто, процесам, які не формують, а фрагментують ідентичність особистості. Буття, за Дельозом, у повноті усіх його вимірів є і продуктом гри різноманітних сил (від фізико-хімічних до соціально-політичних) і самою грою сил в її спонтанній динаміці. Така гра сил, на його думку, визначає «волю до влади».

Дельозівський суб'єкт формується багатоманітними повтореннями різних серій до-індивідуальних сингулярностей (специфічне поле сил, воля, прагнень, які резонують одне з одним). Тобто, «самості, суб'єкти, індивіди, персони, які виникають в інтерактивному полі до-індивідуальностей, не здатні управляти взаємодією до-індивідуальностей всередині своїх меж, а тому до-індивідуальне завжди залишається безособовим» [1, с.170].

«Контроль» Дельоза, сам будучи елементом до-індивідуального, здійснюється шляхом постійного затримування, відстрочування процесів формування ідентичності індивідів. Він орієнтований на зовнішній світ і його більше цікавить, як людина діє, ніж те, як вона інтерпретує себе, тобто вся увага звертається на тіло індивіда. (Зазначимо, що «дисциплінарна влада» Фуко більше цікавиться тим, як індивіди своїми діями створюють свої ідентичності. Тіло тут лише засіб переведення зовнішніх впливів у внутрішній світ). «Контроль» є тим більш ефективним, чим менше кожен індивідуум відчуває свою самість як стабільну, сталу ідентичність. Відмінність між індивідуальністю і дивідуальністю можна проілюструвати через їх відношення до соціокультурного співтовариства. Індивідуальність ідентифікується як певна позиція в межах співтовариства, вона завжди є і частиною співтовариства, і індивідуумом. Дивідуальність же ніколи не є частиною єдиного фіксованого соціокультурного співтовариства, тому що вона завжди частина кількох серій соціальних утворень. Дивідуальність виявляє себе, таким чином, як серія ідентичностей серед багатьох інших серій і обов'язково залежить від незумовлених мінливостей історично конкретної ситуації.

Подолання бінарної опозиції індивідуальність — дивідуальність в контексті реконструкції Модерн-гуманізму Ж.Дельозом створює методологічні підстави нового трактування гуманізму, де людина постає суб'єктом невловимої активності, який балансує між різними дискурсами влади. Стверджуючи «світ відмінності», розхитуючи метафізичні абсолюти, ідентичності, однозначні категоріальні визначення та опозиції, долаючи властиве старому гуманізму розуміння людини, нова гуманістика прагне замінити «обожнення» людини, її ідеалізацію концепцією «постновітньої особистості». Це формує якісно нові риси гуманістичного вчення: позитивне ставлення до життя, соціальна орієнтованість, суспільний активізм, прагматичність, сьогоденна ситуативність, світськість. Вони істотно відрізняють його від традиційних уявлень про мету та засоби «звільнення» людини, сенс її існування, від так званого наївного, сентиментального або надміру раціоналізованого гуманізму. Тому ідеї «особистісного активізму», розуміння людини як «діяльності», а соціуму як життєвого простору «діючої людини» — важливі положення концепції «нового гуманізму».

Така «людина активна» здатна бачити навколишній світ не тільки з позиції того «Я», яке осягає, оволодіває, приватизує, завойовує, а й з позиції «Іншого», тобто такого «Я», яке відчуває себе жертвою, страждає, пригнічується, репресується [2, с.28]. Ця постмодерністська етика формує в людині почуття відповідального життєвідношення до Всесвіту, здатність не тільки бачити себе очима його жертв, а й оцінювати себе з позиції цих жертв.

Постмодерністський аналіз дає можливість виявити, що емансипація людини, яку проголосив гуманізм-проект Модерну виявився лише більш витонченою формою її поневолення, тобто формою приборкування, дисциплінарного насильства, дресирування та тотального контролю і маніпулювання усіма сферами її активності (бажання, мислення, дії). Викриття нових форм поневолення формує нове розуміння «політичного». Найважливішим і невід'ємним виміром будь-якої соціальної реальності для них є антагоністичність, яку і позначають поняттям «політичне». В його контексті політика тлумачиться як ансамбль соціокультурних практик, дискурсів, інститутів, що засновують певний інституціональний порядок, які організують людське існування в умовах, що завжди конфліктні, оскільки зазнають на собі постійного впливу «політичного» [1, с.147]. (Таке тлумачення політики спирається на ідею «конструювання зовнішнього світу» Ж.Дерріда).

В контексті такого розуміння політики «інший» не розглядається як противник, як ворог, який повинен бути ліквідований. «Інший» є рівноправним учасником суперечки, він агоніст — учасник змагання на агоні. Він може бути конкурентом, опонентом, з яким хоча і суперничаємо, але відкрито визнаємо його право конструювати власну ідентичність. Тобто, розуміння

політики як ансамблю практик орієнтоване на ослаблення ворожості, на вчасне роз'єднання взаємовиключаючих антагоністичних тенденцій, що створює передумови осмислення фундаментальних проблем демократичної політики в сучасному неоднозначному світі. Отже, така демократія повинна складатися не тільки з визнання і легітимації конфліктів, але й з принципової відмови подолати їх насильницьким встановленням авторитарного порядку.

Підводячи підсумок, констатуємо, що здійснений аналіз постмодерністського дискурсу дає підстави зрозуміти завдання сучасного суспільства. Вони полягають, по-перше, у визнанні різноманітних маніфестації антагоністичності соціальної реальності. По-друге, у вмінні передбачати можливі шляхи вчасного розведення взаємовиключаючих тенденцій, на відміну від утопії досягнення універсального консенсусу (Габермас). Отже, відкидаючи традиційне явлення про суспільство як гармонійно цілісний організм, сучасне плюралістичне суспільство створює простір для виявлення не просто різних інтересів і систем цінностей, але й таких, що конфліктують між собою.

Риси нестроного мислення, ідеї деконструкції, децентрування і завжди зміщеної периферії, ідея різноманітності відкриває перед людиною небачений простір можливостей. Але як самі ідеї, так і позиція є досить ризикованими. Найменший зсув на «єдність» означає повернення до жорсткості доктринального монолітизму та універсальної уніфікації, унітаризації та тоталітарності. Акцент на багатоманітність трансформує плюралізм (рівнозначну множинність) в різновиди «всyakості», в еkleктику. Людина втрачає укоріненість в самій собі, у власній душі знаходить себе як образ відсутності і фігуру небуття.

Деконструкція цілого, емансипація «принижених» як «досвід постмодерну» в його масовому застосуванні породжує дезертирів соціуму [3, с.27], які відмовляються нести тягар соціальної дисципліни і обов'язку в усіх їх виявах. Такий індивідуалізм, що має інфантильно-безпорадний, саморуйнівний характер є передумовою того, як маленька людина з низів перетворюється у велику, коли їй замість важкого шляху колективного протистояння пропонується легкий шлях неучасті, індивідуального дезертирства. Звільнення від старих колективних дисциплін (критика авторитарних інститутів: структур національної держави, армії та ін.) породжує маргіналізацію більшості членів такого суспільства. Тобто для одних деконструкція є звільненням — розставанням з усіма соціальними та національними зобов'язаннями, а для інших вона відкриває перспективу відлучення від усіх попередніх культурних здобутків цивілізації. Тому одними громадянське суспільство розглядається тим середовищем, де «метаісторичні» наративи про цінності, добро і зло, соціальну справедливість і відповідальність позбавлені значення. Для інших це суспільство індивідуалістів, що вільно конкурують між собою і переймаються тільки власною вигодою.

Здійснене теоретичне дослідження безпосередньо пов'язане з практикою формування нової соціальної реальності в процесі розбудови громадянського суспільства. Розуміння теоретичних підстав виникнення та розвитку різноманітних політичних сил та соціальних рухів уможливорює конструювання адекватної поведінки як окремої особи так і соціуму в цілому.

Література

1. Гуманізм: сучасні інтерпретації та перспективи. — Київ, 2001.
2. *Ліотар Ж.-Ф.* Ситуація постмодерну // Філософська та соціологічна думка. — 1995. — №5.
3. *Панарин А.С.* Постмодернізм и глобализация: проект освобождения собственников от социальных и национальных обязательств // Вопросы философии. — 2003. — №6.
4. *Рорти Р.* Философия и будущее // Вопросы философии. — 1994. — №6.
5. *Соболь О.М.* Постмодерн: реконструкція гуманізму // Вісник Харківського державного університету. — №464. — Харків, 2000.
6. *Хайдеггер М.* Письмо о гуманизме // Проблема человека в западной философии. — М., 1998.

Надійшла до редакції 5.05.2003 р.